

פוסעת במרחב שבין שולי הגבול: ד"ר גלית סעדה-אופיר ז"ל (1971–2008)

יובל עברי

החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב; מכון ון ליר בירושלים

היא היתה תמיד בתנועה: מאשקלון לירושלים, מירושלים לשדרות, בין התרבות המזרחית-ערבית לבין היהודיות שלה, בין פמיניזם למזרחיות, בין האקדמי לפוליטי. היא נעה בין מרחבים, בין שדות ידע, בין שפות, בניסיון לפלס לעצמה דרך ולמצוא חללי כתיבה. זה לא היה פשוט, מפני שהיא פעלה וכתבה בתנועה, משום שלא הצליחה להתמייין בהתאם לתיחומים ברורים ולחלוקות נוקשות בין מזרח למערב, בין יהדות לערביות, בין חילוניות לדתיות ובין מרכז לפריפריה. בתוך המציאות הזו היתה לזהותה, זהות של אשה מזרחית פמיניסטית מאשקלון, השפעה עצומה על כתיבתה האקדמית ועל פעילותה הפוליטית והחברתית.

האוניברסיטה העברית בירושלים שגלית פגשה בלימודיה לתואר הראשון היתה הומוגנית מדי. היא הבחינה מיד בשיעור הגבוה של גברים יהודים אשכנזים בסגל המרצים, במיעוט המבוטל של מזרחים ובמיעוט המבוטל עוד יותר של פלסטינים. בחוג לסוציולוגיה באוניברסיטה העברית היא שמעה בפעם הראשונה על "הבעיה העדתית", שהמרצים הציעו לפתור אותה באמצעות תהליכי סוציאליזציה ומודרניזציה של המזרחים. היא היתה תוצר של אותה אידיאולוגיה, והיא ידעה כי אין זו כל האמת. בזמן הלימודים נחשפה גלית לאוונגרד הפוליטי והרעיוני שהתגבש במסגרת הפעילות החברתית-פוליטית בקמפוס, בעיקר בתא הסטודנטים "צ"ח – צדק חברתי" ובמסגרת היחידה למעורבות חברתית באוניברסיטה. במסגרות אלו פעלו עשרות סטודנטים מזרחים מהפריפריה – גברים ונשים – וגיבשו שיח מזרחי ביקורתי, החושף את המנגנונים הדכאניים המכוננים את החברה בישראל ועומד על הפרקטיקות שמייצרות אי-שוויון על בסיס אתני, כלכלי ומגדרי. במסגרת שיח זה הודגשה הזיקה האידיאולוגית ההדוקה בין השיח האקדמי לבין הפרקטיקות המדיניות המוחלות על מזרחים. אחד המאבקים הגדולים של תא צ"ח שגלית היתה שותפה לו היה המאבק במשנתו החינוכית של ד"ר קרל פרנקשטיין, לשעבר ראש החוג לחינוך באוניברסיטה העברית בירושלים וחתן פרס ישראל לחינוך, שהיתה לו השפעה עצומה על עיצוב מדיניות החינוך כלפי מזרחים בשנות השישים והשבעים של המאה ה-20. במסלול ביקורתי זה גובשה הזהות המזרחית והפוליטית של גלית. היא הפכה לחלק מקהילת סטודנטים המעורבת בפעילות פוליטית וחברתית בקמפוס ומחוץ לו.

למרות הביקורת שהיתה לה על השיח האקדמי הממסדי – ואולי בגללה דווקא – החלום הגדול של גלית היה לפתח קריירה אקדמית. בשלב מוקדם מאוד בדרכה האקדמית היא שמה לעצמה למטרה להיות לחוקרת בכירה באחת האוניברסיטאות בישראל. במאמץ רב היא למדה את חוקי המשחק האקדמי והפכה לחוקרת מבטיחה ופורייה. התהליך לא היה פשוט, בייחוד משום שגלית לא היתה מוכנה לזנוח את השיח הביקורתי שפיתחה כפעילה מזרחית ופמיניסטית בקמפוס וסירבה להתמייין לפי הקטגוריות האידיאולוגיות שפיתח המחקר האקדמי. לכן לא מפתיע שגלית הרבתה לעסוק בעבודת גבול (boundary work), כדי לעבות את אזור התפר שבין השיח האקדמי לשיח הביקורתי-אידיאולוגי ולייצר באמצעותו כתיבה מחקרית משמעותית. במחקרה נמשכה לתיאוריות המתמודדות עם שאלת הגבול ועם כינון זהויות ממוקפות והתמקדה בעיקר בתיאוריה הפוסטקולוניאלית, בתיאוריות אזור הגבול (borderland), בתיאוריות פמיניסטיות ובפרדיגמה הפסיכו-פוליטית (בעיקר בעבודתו של סלבו ז'יז'ק).

גלית מיקדה את מחקרה בארגון המרחב ובהשפעתו על תהליכי כינון של זהות קולקטיבית. נקודת המוצא המחקרית שלה הניחה שמרחב איננו "אובייקט דומם" הנקבע ונתחם אפריורי, ואף אינו קטגוריה סטטית ומקובעת, אלא אתר דינמי גמיש ומשתנה. את הסוציולוגיה היא חיפשה בין שולי הגבול, לא במרכז. הפרספקטיבה של השוליים אפשרה לה לעקוב אחר הנדידה של בני אדם, של ידע ושל פרקטיקות תרבותיות בין מרחבים ולתאר את הדינמיות שבה ההיגיון המרחבי שב ומתארגן בכל פעם מחדש.

במחקרה הראשונים התמקדה גלית בכינון זהות מזרחית בשדה המוזיקה הפופולרית בישראל. הפרויקט המחקרי הראשון והמרכזי שלה התמקד בשדה זה ובחן את הצורה שבו הוא מכונן לאומיות, אתניות ומעמד. במאמר הראשון שפרסמה בסוציולוגיה ישראלית בשנת 2001, מאמר שהתבסס על עבודת המוסמך שלה, התמקדה גלית בתנועה מהפריפריה למרכז בשדה המוזיקה הפופולרית בישראל. לדעתה, התנועה הזו מכליאה בין אתניות למרחב ואינה מקבלת את ההבחנה המטוהרת ביניהם, כלומר אין היא תנועה במרחב בלבד, אלא תנועה במרחב האתני והמעמדי. המאמר בחן את להקות הרוק שצמחו בעיר שדרות בשנות התשעים ואת המפגש שלהן עם תעשיית המוזיקה השלטת. גלית התווכחה בו עם ההיגיון המרחבי הדומיננטי המדמיין את התנועה מהפריפריה אל המרכז כתנועה חד-כיוונית מהשוליים אל המרכז, תנועה ניטרלית מבחינה אתנית, המאמצת את הערכים והפרקטיקות של המרכז במלואם. המאמר הציע היגיון מרחבי חלופי, שמתקיימת בו תנועה רב-כיוונית בלתי פוסקת בין הפריפריה למרכז ולהפך, ותנועה זו מייצרת אסטרטגיות פעולה של קבלה ודחייה, שיתוף פעולה והתנגדות. תנועה זו גם מערערת על יציבותו של המרכז כישות קוהרנטית אחידה ומדגישה את השברים ואת הסתירות הגלומים בו. גלית סרטטה שלוש אסטרטגיות פעולה של הלהקות משדרות בתנועה שלהן אל המרכז: האסטרטגיה הראשונה, המכונה "הישראלי האחר", מייצרת מרחב של זהות מזרחית מבודלת בתוך הגבולות של התרבות הלאומית הציונית כאלטרנטיבה לתהליכי ההומוגניזציה התרבותית וליצירתו של קנון לאומי

המבוסס על תרבות אחידה. האסטרטגיה השנייה, המכונה "הישראלי החדש", מבקשת להכיל את הזהות המזרחית בפרויקט הלאומי בלי להתבדל ממנו, אלא באמצעות הגדלת מקומם של מזרחים בעשייה התרבותית הלאומית המאחדת. האסטרטגיה השלישית, המכונה "הישראלי הקונפורמי", מקבלת את מסגרת הזהות הישראלית במלואה ואינה מבקשת להציג לה חלופה. אסטרטגיה זו משתלבת במלואה בתוך המבנים התרבותיים הקיימים. היגיון מרחבי זה מאפשר לבחון את התנועה בין הפריפריה למרכז על רצף שבין התנגדות לשיתוף פעולה.¹

במאמר שפורסם בשנת 2006 בכתב העת *Cultural Anthropology* עשתה גלית צעד תיאורטי נוסף והעבירה את המוקד המחקרי שלה מגבולות השיח הלאומי אל אזור הגבול.² הגבול משמש בשיח הלאומי והסטרוקטורלי להגדרת ההבדלים בין לאומים, בין דיסציפלינות ובין מרחבים; נקודות הגבול מגולמות במרחב על ידי פרקטיקות של זיהוי וסימון, של הבחנות חד-משמעיות בין שייך לזר, בין אויב לידיד, בין קרוב לרחוק, בין פנימי לחיצוני. בעשורים האחרונים התפתחה ספרות מחקרית פוסט-סטרוקטורלית שאינה מקבלת את התפקיד המסורתי המצומצם של הגבול, אלא רואה בו מרחב עצמאי רחב ודינמי, המכיל כר פעולה תוסס לפרקטיקות תרבותיות, חברתיות וכלכליות.

בהתאם לכך, במאמרם "יהודים ערבים – גלגולו של מונח" הבחינו יהודה שנהב וחנון חבר (2008)³ בין שתי פאזות במחקר הביקורתי על "יהודים-ערבים": סטרוקטורליסטית ופוסט-סטרוקטורליסטית. בפאזה הסטרוקטורליסטית מודגש קו הגבול היוצר הבחנה בינארית בין יהודים לערבים, שכן הסימון של הזהות הממוקפת של היהודים-ערבים מערער את השיח הלאומי הבינארי המפריד ביניהם. לטענתם, השיח הביקורתי הפוליטי בשלבו הסטרוקטורליסטית ככול בשל כך בהפרדה הקוטבית בין יהודים לערבים ומקבל אותה כבסיס מושגי לניתוח התרבותי שהוא מציע. הפאזה הפוסט-סטרוקטורליסטית לעומת זאת אינה רואה את היחסים בין "יהודיות" ל"ערביות" כיחסים בינאריים. היא מניחה שלא קו גבול דק מפריד בין שני המושגים, אלא קו גבול עבה, בעל נפח, המשחרר אותנו מן הצורך להשתמש במסמנים מהותניים כמו ייצוג או שפה.

ברוח זו, מתוך עמדה פוסט-סטרוקטורליסטית דומה, ראתה גלית במוזיקה היהודית-ערבית פרקטיקה תרבותית של אזור גבול שיש לה נפח המכיל בתוכו את התנועה בזמן ובמרחב. הגניאלוגיה של המוזיקה היהודית-ערבית שהיא מציגה אינה מתארגנת לתוצר בינארי ברור ואינה מתארגנת במסגרת גבולות השיח הלאומי. היא פורמת את ההבחנות הלאומיות המטוהרות בין ערביות ליהודיות ומציגה אותן כשזורות וארוגות יחד. מבחינתה,

¹ גלית סעדה-אופיר, "בין ישראליות ל'מזרחיות': הכלאות מוסיקליות מן העיר שדרות", סוציולוגיה ישראלית ג(2) (2001): 253–276.

² Galit Saada-Ophir, "Borderland Pop: Arab Jewish Musicians and the Politics of Performance," *Cultural Anthropology* 21(2) (2006): 205–233

³ <http://www.zmanpedia.com/index.php?title>

הפרקטיקה המוזיקלית היהודית-ערבית מתמיינת בקושי רב, שכן היא נמצאת בתהליך דינמי של עיצוב וסימון מחדש.

בעבודת הדוקטורט שלה חזרה גלית לזירת הפעילות הסטודנטיואלית בקמפוס הר הצופים שבה החלו תהליכי העיצוב והכינון של הזהות המזרחית והפריפריאלית שלה. בעבודה זו ביקשה לעקוב אחר תהליכים של כינון זהות אישית וקולקטיבית כפי שהם מתארגנים בפעילות אזרחית-פוליטית של סטודנטים באוניברסיטה העברית בירושלים. בעבודה זו, עם מחקריה הקודמים, הציגה קו מחקרי שיטתי שמתמקד במרחבי כינון הזהות המורכבים והדינמיים שמשלבים פרקטיקות סותרות של סימון ומחיקה, קבלה ודחייה, זיהוי והזדהות.

גלית עמדה על סף הגשמת החלום האקדמי שלה. התיק האקדמי שלה היה מרשים במיוחד, וכניסתה למסלול של קביעות באחת האוניברסיטאות היתה רק שאלה של זמן. מותה הטרגי הוא אבדה גדולה לשדה האקדמי בישראל, והחלל שהותירה אחריה הוא עצום. בעבורי ובעבור קהילה גדולה של חוקרים צעירים גלית היתה, ותישאר תמיד, מודל לחיקוי של אינטלקטואלית אמיצה ומקורית המשלבת עומק מחקרי פורץ דרך עם מחויבות פוליטית ואידיאולוגית לשוליים החברתיים והתרבותיים.